

Гармонія голосних та синтаксис тюркських мов

1. Тренувальні задачі

Задача 1. Дано слова та словосполучення турецькою мовою з українськими перекладами:

ad - ім'я
araba - автомобіль
arkadaş - друг
arkadaşımız - наш друг
babamızın bilgisayar - комп'ютер нашого батька
babanın odası - батькова кімната

babası - його батько
bilgisayar - комп'ютер
kadının arkadaşı - друг жінки
odamız - наша кімната
odanın kapısı - двері до кімнати
taş - камінь
yazarın arabası - автомобіль письменника

- 1) Перекладіть українською мовою: arkadaş, yazarımız.
- 2) Перекладіть турецькою мовою: кімната, наш автомобіль, камінь друга, ім'я нашого комп'ютера.
- 3) Якими, виходячи виключно з умов задачі, можуть бути переклади слів "жінка" та "двері" турецькою мовою?

Задача 2. Таблиця містить фрази українською мовою та їхні відповідні переклади казахською.

сад	бақша	в саду	бақшада	з саду	1	до саду	бақшаға
міст	көпір	на мості	2	з мосту	көпірден	до мосту	3
витрати	4	у витратах	еңісте	з витрат	еңістен	до витрат	5
мережа	желі	в мережі	6	з мережі	7	до мережі	желіге
атлас	8	в атласі	атласта	з атласу	9	до атласу	атласқа
бруд	кір	у бруді	кірде	з бруду	10	до бруду	кірге
палац	бекініс	у палаці	11	з палацу	12	до палацу	бекініске
місто	қала	у місті	13	з міста	қаладан	до міста	14
сніг	қар	у снігу	15	зі снігу	қардан	до снігу	16
камінь	тас	на камені	17	з каменю	тастан	до каменю	18
етикетка	19	на етикетці	белгіде	з етикетки	белгіден	до етикетки	20
ряд	21	в ряді	қатарда	з ряду	22	до ряду	қатарға

1) Заповніть таблицю до кінця.

2) Заповніть наступну таблицю:

дім	үй	вдома	23	з дому	үйден	додому	24
автобус	автобус	в автобусі	автобуста	з автобуса	25	до автобуса	26
гора	тау	на горі	27	з гори	28	до гори	тауға
парк	саябақ	в парку	29	з парку	саябақтан	до парку	30
відро	шелек	у відрі	31	з відра	32	до відра	шелекке

2. Тюркська мовна родина

Тюркські мови - мовна родина, що містить понад 35 мов, носії яких проживають на великій території від південно-східної Європи до Сибіру та західного Китаю. В Україні серед тюркських мов поширені гагаузька (на півдні Одеської області) та кримськотатарська (в Криму).

Найпоширенішою серед тюркських мов є турецька, носії якої становлять приблизно 40% від усіх носіїв тюркських мов. Азербайджанська мова є однією з найближчих до турецької, особливо до її східних говірок.

Особливостями тюркських мов є гармонія голосних (крім узбецької, де вона була втрачена з часом) та аглютинація, про які йтиме мова в цій лекції, а також відсутність граматичного роду.

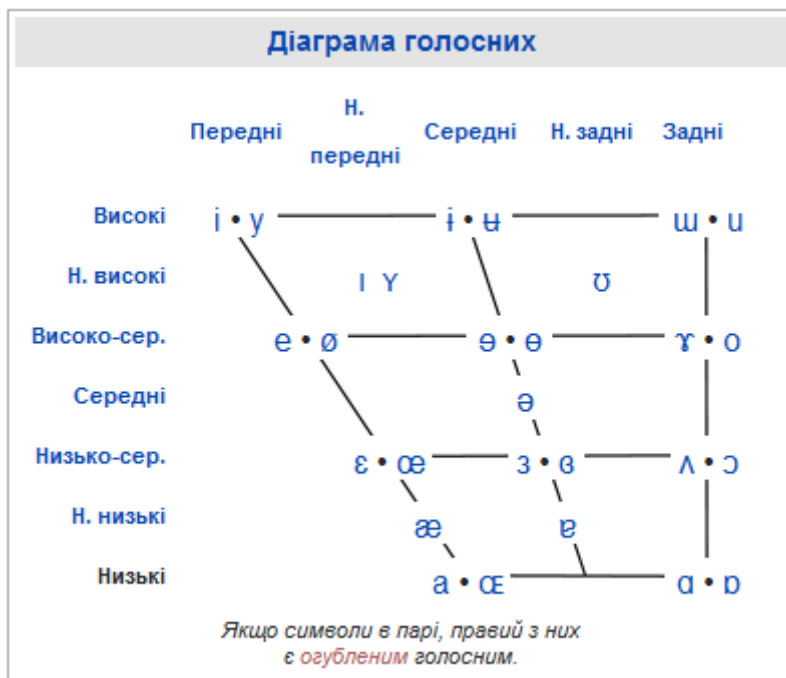
3. Класифікація голосних

Суть гармонії голосних полягає в тому, що голосні в деяких суфіксах можуть "підлаштовуватися" під останню голосну кореня для милозвучності. Щоб зрозуміти її суть детальніше, звернемося спочатку до базових означень.

Класифікація голосних за відкритістю:

Відкриті голосні (Open vowels), або голосні низького піднесення — різновид голосних звуків, що вимовляються з низьким підняттям відповідної частини язика в ротовій порожнині. Приклади: [a] (*мати*), [ɒ] (*not* у більшості англійських діалектів).

Закриті голосні (Closed vowels), або голосні високого піднесення — різновид голосних звуків, що вимовляються з високим підняттям відповідної частини язика в ротовій порожнині. Приклади: [i], [u], [y] (*німецька і*), [i] (*російська ы*).

Між відкритими та закритими голосними виділяють ненапружені низькі (near-open), низько-середні (open-mid), середні (mid), високо-середні (close-mid) та ненапружені високі (near-close).

Класифікація голосних за рядами:

Голосні переднього ряду (Front vowels) — різновид голосних звуків, що вимовляються з напруженням і підняттям вгору передньої частини язика в ротовій порожнині. Приклади: *[i]*, *[y]*, *[e]*, *[ɛ]*.

Голосні заднього ряду (Back vowels) — різновид голосних звуків, що вимовляються з напруженням і підняттям вгору задньої частини язика в ротовій порожнині. Приклади: *[u]*, *[ɔ]*, *[a]*.

Аналогічно до попередньої класифікації, виділяються проміжні стадії: ненапружені переднього ряду (near-front), середнього ряду (central) та ненапружені заднього ряду (near-back).

Огублені голосні - група голосних, для вимови яких потрібно заокруглити губи (*[u]*, *[ɔ]*, *[ɒ]*, *[y]*). Практично всі голосні звуки поділяються на пари огублений-неогублений.

4. Голосні в турецькій фонології

Турецька мова має 8 голосних звуків, кожен із яких позначається власною літерою:

Turkish vowels

	Front		Back	
	Unrounded	Rounded	Unrounded	Rounded
High	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>
Low	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>a</i>	<i>o</i>

Зазначимо, що *İi* та *Iı* - різні літери. У тюркських мовах, абетки яких були створені на базі кирилиці, їм зазвичай відповідають літери *Ии* та *Ыы* відповідно. На відміну від більшості мов з латинською графікою, у турецькій та інших тюркських *I* не є прописною формою для *i*.

Відповідна таблиця для звукових значень виглядає так:

Turkish vowel phonemes					
	Front		Central	Back	
	Unr.	Rnd.	Unr.	Unr.	Rnd.
Close	i, i:	y		ɯ	u, u:
Mid	e, e:	ø			o
Open			a, a:		

Таким чином, кожен із 8 голосних є:

* або огубленим, або неогубленим,

* або переднього, або заднього ряду (турецька [a] може описуватися як голосна середнього чи заднього ряду)

* або закритим, або середньо-відкритим.

Ці три ознаки однозначно визначають кожний голосний звук.

На цій підставі в турецькій, як і в усіх інших тюркських мовах, виробився принцип гармонії голосних. Розглянемо для демонстрації два слова:

karanlıktaydılar (вони були в темряві) та
düşünceliliklerinden (завдяки їхній вдумливості)

Перше містить тільки голосні заднього ряду, друге - тільки голосні переднього. Подивимося, як це виникає.

1) Велика гармонія голосних

Розглянемо декілька турецьких слів в однині та множині:

kent - *kentler* (місто - міста)

fil - *filler* (слон - слони)

tavşan - *tavşanlar* (кролик - кролики)

havuç - *havuçlar* (морквина, морква - морквини)

vazo - *vazolar* (ваза - вази)

Множина формується додавання суфіксу *-ler/lar*, причому перший використовується тоді, коли остання голосна в слові належить до заднього ряду, а другий - коли до переднього.

За цим принципом утворені багато інших суфіксів.

Задача 3. Утворіть множину від іменників: *madde* (стаття), *albüm* (альбом), *ayrıntı* (деталь), *direktör* (директор), *arkadaş* (друг), *kova* (відро), *din* (релігія), *koşuluk* (темрява).

2) Мала гармонія голосних

Розглянемо такі пари:

süt - *sütlü* (молоко - з молоком)

tuz - *tuzlu* (сіль - з сіллю)
Ukrayna - *Ukraynalı* (Україна - українець)
ne? - *neli?* (що? - з чим?)
sevgi - *sevgili* (любов - коханий)
köy - *köylü* (село - селянин)

Суфікс, який має чотири форми *-li/lı/lu/lü*, має декілька значень, одне з яких відповідає прийменнику «з (чимось)», а другий означає походження людини. Голосний звук у суфіксі узгоджується з останнім голосним попередньої частини слова, але вже за двома параметрами: огубленістю та рядом.

Далі буде показано, що є і інші суфікси з цією властивістю.

Задача 4. Приєднайте суфікси до коренів, узгоджуючи їх з основою. Тут **I** позначає голосну, що підлягає малій гармонії.

<i>süt</i> + çI	<i>şeker</i> + sIz
<i>sağ</i> + cI	<i>seviyor</i> + Im
<i>yeşil</i> + dI	<i>göz</i> + Ik
<i>mutlu</i> + Ik	<i>kız</i> + dIr

5. Аглютинація та суфікси

Аглютинація - явище в лінгвістиці, коли складні слова формуються методом злиття морфем (префіксів, суфіксів тощо) без змін у вимові чи написанні. Мови, що використовують аглютинацію, називаються аглютинативними. До цієї категорії належать усі тюркські мови.

Розглянемо вищенаведене слово *düşünceliliklerinden*. Ми розберемо його не для того, щоб запам'ятати всі суфікси турецької мови, а для розуміння того, як вони працюють.

düşün(mek) означає *думати, вважати*.

Суфікс *-ce/ca/çe/ça* має дуже багато функцій, одна з яких - утворення іменника з дієслова.

Таким чином утворюється слово

düşünce - думка.

З попереднього пояснення ми вже знаємо, що слово *düşünceli* означає «з думкою/думками», тобто «вдумливий»

Суфікс *-lik/lık/luk/lük* приблизно відповідає українському суфіксу *-ість* для формування іменника з прикметника, хоча має багато інших значень. Таким чином:

düşüncelik - вдумливість.

düşüncelilikler - та ж «вдумливість», але у множині, тобто вдумливість кількох осіб.

-i/ı/u/ü - один із найважливіших суфіксів турецької мови, що означає приналежність предмета третій особі. Якщо він іде після голосної, то йому передують звуки *-s-*, а якщо після нього йдуть інші суфікси, до нього додається буферний приголосний *-n-*. Звідси

düşüncelilikleri - їхня вдумливість.

Суфікс *-den/dan/ten/tan* відповідає українському прийменнику «від». Тобто для того, щоб сказати «завдяки їхній вдумливості», тобто «від їхньої вдумливості», до попередньої конструкції треба додати відповідну форму суфікса. Але не можна забувати про буферний приголосний! З урахуванням вищезазначеного, остаточно маємо

düşünceliliklerinden - завдяки їхній вдумливості.

Є категорія суфіксів, які мають фіксовану форму і не уподібнюються до попереднього голосного. У таких випадках одна частина слова може містити голосні переднього ряду, а друга - заднього. Наприклад, *hayatınızda**k**ilerden* - від тих, що були у вашому житті. В цьому випадку суфікс *-ki* не підлягає гармонізації, через що впливає вже на наступні суфікси.

Задача 5. Знаючи, що слово *hayat* означає певний іменник у початковій формі, а *-iniz* є одним суфіксом, та використовуючи попередній матеріал, спробувати встановити значення суфікса *-ki*.

6. Елементи синтаксису та морфології

Синтаксис більшості тюркських мов описується послідовністю SOV (subject - object - verb), тобто в стандартному реченні додаток іде після підмета, а дієслово чи присудок у ширшому розумінні - в кінці.

Кожне дієслово складається з кореня та закінчення початкової форми *-mek/-mak*, форма якого однозначно визначається гармонією голосних. Повідомити про наявність чи відсутність чогось турецькою мовою можна за допомогою слів *var* та *yok* відповідно.

Наприклад:

машина є - *araba var*

машини нема - *araba yok*

він не має машини - *arabası yok*, де *-sı* - вже знайомий нам присвійний суфікс. Дослівно: його машини не існує.

кіт є - *keci var*

в мене є кіт - *kedim var*, де суфікс *-m* (*-im/im* після приголосної) означає належність першій особі однини. Дослівно: мій кіт існує.

Ми вже знаємо, як суфікси можуть змінювати граматичні функції слів. Зараз ми трохи поговоримо про суфікси, які змінюють значення дієслів.

Замість слів «могти» та «вміти» у турецькій мові застосовується суфікс *-yebil/yabil* після голосної та *-ebil/abil* після приголосної. Цей суфікс походить від слова *bilmek* (знати) та не споріднений з англійським словом *able*. Наприклад:

okumak - читати, *okuyabilmek* - вміти читати

olmak - бути, *olabilmek* - можливо

kesmek - різати, *kesebilmek* - вміти різати

beklemek - чекати, *bekleyebilmek* - могли чекати.

Спробуємо зрозуміти деякі особливості синтаксису турецької мови, які допоможуть нам перекласти таку фразу: «сто книг, які треба прочитати».

Пасивна форма дієслова утворюється за допомогою окремого суфікса, що має таку форму:

-n після голосних;

-il/il/ul/ül після приголосних;

-in/in/un/ün після приголосних, якщо основа закінчується на *l*

okumak - читати, *okunmak* - бути прочитаним

kesmek - різати, *kesilmek* - бути порізаним

bulmak - знайти, *bulunmak* - знаходитися

satmak - продавати, *satılmak* - продаватися.

Якщо замість *-mek/-mak* використовувати *-me/-ma*, прибравши останній приголосний, то ми отримаємо відповідний іменник, що відповідає процесу:

okumak - читати, *okunma* - читання

yazmak - писати, *yazma* - письмо

bulmak - знайти, *bulma* - знахідка

dolmak - наповнювати, *dolma* - турецька страва (начинені овочі або листя).

Такий іменник також приєднує до себе вже знайомі нам присвійні суфікси, тому можна побудувати такі слова як *yazmam* - моє письмо або *kesmesi* - його різання.

Щоб сказати «я повинен написати», ми це маємо переформулювати як «моє письмо необхідне» та використати дієслово *gerekmek* (бути необхідним) у формі теперішнього часу *gerekiyor*. Таким чином, ми отримаємо: *yazmam gerekiyör*.

Для утворення дієприкметника активного стану використовується суфікс *-yen/yan* після голосної та *-en/an* після приголосної.

okuyan - той, що читає

bulan - той, що знаходить.

gereken - потрібний (той, що є необхідним).

Ця форма в турецькому синтаксисі має ширше використання, зокрема, для конструкції підрядних речень. Для швидшого розуміння цієї конструкції доцільно розглянути не формальні пояснення правил, а конкретні приклади.

Щоб сказати «кролик, чий батько пише», ми умовно перевертаємо цю фразу таким чином: «(його батько) - (той що пише) - кролик». Турецькою це звучатиме *babası yazan tavşan*. В той же час просто *yazan tavşan* означатиме «кролик, що пише».

Тепер ми знаємо достатньо матеріалу, щоб перекласти фразу «сто книг, які треба прочитати».

- 1) переформулюємо її як «сто книг, чиє читання є необхідним»
- 2) за останнім правилом переписуємо її на зразок «(їхнє читання) - (те що необхідно) - (сто книг)».
- 3) «їхнє читання» перекладається як *okuması*, але тут є один момент. *Okuması*, якщо казати точніше, означає «процес, коли вони читають». В нашому випадку використання цієї форми призведе до перекладу формальної української фрази «сто книг, які повинні (щось) прочитати». Для коректного перекладу нам потрібно дієслово замінити на його пасивний стан *okunmak*, від якого походить вже правильний іменник *okunması*.
- 4) «те, що необхідно» - *gereken*.
- 5) сто книг - *yüz kitap*. Тут простежується ще одна особливість тюркських мов - хоча вони мають суфікс множини (*-ler/lar* у турецькій), за наявності кількісного числівника він не використовується.

Остаточо маємо: *okunması gereken yüz kitap*.

Задача 6. Перекладіть фрази турецькою з використанням матеріалу лекції.

- 1) слон, що думає
- 2) кіт, чиє село знайшли
- 3) я повинен різати
- 4) в мене немає каменя
- 5) мій друг, що має сто котів
- б) кролик повинен читати.